

УДК 316.722

Сучасні тенденції становлення політичної культури українського суспільства

Тетяна Джига,
кандидат політичних наук,
головний консультант відділу політичних стратегій
Національного інституту стратегічних досліджень

У статті розглядаються основні тенденції становлення політичної культури українського суспільства на нинішньому етапі його демократичного транзиту. Особлива увага звертається на проблеми політичної диференціації регіонів України, активізації політичної участі громадян, впливу економічного чинника на розвиток політичної культури. Здійснюється спроба окреслити перспективи подальшого розвитку політичної культури українського суспільства.

Ключові слова: політична культура, політична свідомість, політична участь, регіональні відмінності, громадянське суспільство.

The article deals with the main trends of Ukrainian political culture formation at the present stage of democratic transition in Ukraine. Special attention is paid to the issues of political differentiation of Ukraine's regions, citizens' political participation, the economic factor impact on political culture development in Ukraine. The attempt is also made to outline the prospects of Ukrainian political culture further development.

Keywords: political culture, political consciousness, political participation, regional differences, civil society.

Результативність суспільних перетворень в процесі демократичного транзиту залежить від відповідних змін у політичній свідомості та політичній поведінці мас. Формування демократичної за змістом і характером політичної культури є необхідною умовою консолідації демократії.

Політична культура – важливий індикатор становлення демократичного політичного режиму в країні. Вивчення її стану в перехідному суспільстві, виявлення основних тенденцій її розвитку дозволяє оцінити прогрес у здійсненні демократичних інституційних перетворень, визначити напрям і перспективи демократичного транзиту. Це **актуалізує** завдання дослідження політико-культурних змін, що відбуваються в українському суспільстві на сучасному етапі демократичної трансформації, визначення їх характеру і напрямку.

Проблематика політичної культури тривалий час вивчається вітчизняними науковцями у галузі політології, соціології, культурології. Значний внесок у дослідження політичної культури в Україні зроблено Л. Нагорною, в ґрунтовних працях якої розкрито сутнісні характеристики політичної культури українського суспільства, означені особливості її становлення в умовах демократичного транзиту, досліджуються різні її аспекти.

Важливими для осмислення політико-культурних змін, що відбуваються в українському суспільстві, є дослідження вчених Інституту соціології НАН України Є. Головахи, Н. Паніної, О. Вишняка та інших. Політико-культурні засади функціонування політичної системи, специфіку становлення політичної культури в Україні, суттєві аспекти розвитку різних її складових та актуальні проблеми її формування висвітлено також у працях О. Бабкіної, В. Бебика, О. Зернецької, С. Кисельова, Л. Півневої, М. Поповича, В. Ребкала, Ф. Рудича, С. Рябова, М. Слюсаревського, Т. Татаренко та інших науковців.

Завданням статті є аналіз сучасного стану політичної культури українського суспільства, виявлення основних тенденцій її становлення, а також визначення перспектив подальшого розвитку політичної культури в Україні.

В ході транзиту політичної системи зазнають перетворень усі її складові, в тому числі й політична культура. Так само, як і в інших країнах пострадянського простору, суспільно-політичні зміни, що тривають в Україні з кінця 1980-х – початку 1990-х років, трансформували політичну свідомість українців, яка нині являє собою суперечливе поєднання політичних цінностей і орієнтацій кількох історичних періодів, що робить українську політичну культуру ідеологічно змішаною та фрагментованою.

Традиції політичної індиферентності, етатизму та егалітаризму [4, с. 180 - 186], що утвердилися в українській політичній культурі в силу складних умов історичного розвитку української держави, стають на заваді процесові засвоєння масовою свідомістю демократичних цінностей. Патерналістсько-пасивне сприйняття українцями політичного життя заважає узгодженню інтересів суспільних груп і спільному їх захисту, гальмує нормальний політичний процес, спричиняє кризу

самоідентифікації, породжує відчуття соціальної безпорадності та безвідповідальності, страху перед суспільними змінами.

В сучасній Україні домінує підданська політична культура. Елементи активістської культури, яка сприяє формуванню активної громадянської позиції, малорозвинені. Чітка громадянська позиція, ініціативність, почуття відповідальності за стан справ у країні є рідкісним явищем в українському суспільстві. В країні не сформовано громадянської культури, за якої більшість громадян переконані, що можуть відігравати і відіграють активну роль у політиці.

Політична культура сучасного українського суспільства відрізняється від політичної культури країн стабільної демократії значно нижчим ступенем розвиненості громадянського суспільства та політичної освіченості населення, рівнем політичної активності громадян, структурами політичної ідентичності. Процес становлення громадянського суспільства відбувається мляво, помітного підвищення суспільно-політичної активності людей останнім часом не відбулося, а тим часом впевненість громадян у своїх можливостях брати реальну участь в управлінні державними справами, контролювати діяльність влади знизилась.

В останні п'ять років спостерігалася тенденція до зменшення частки громадян, які відчувають суб'єктивну причетність до суспільно-політичного життя. З грудня 2004 року по листопад 2009 року показник суб'єктивного відчуття громадсько-політичної залученості, що є важливою психологічною характеристикою політичної участі, знизився удвічі (з 22 % у грудні 2004 до 11,5 % в листопаді 2009 року) і практично наблизився до рівня, який фіксувався до „помаранчевої революції” (8,5 %). А кількість респондентів, що не відчувають свого впливу на суспільно-політичні процеси, навіть перевищила „дореволюційний” показник (74,8 % і 67,6 % відповідно) [15, с. 52].

Переважна більшість українців переконана, що жодним чином не впливає на дії влади: 72,4 % опитаних вважають, що зовсім не впливають на центральну і 62,8 % - на місцеву владу. При цьому протягом 2006 - 2008 років кількість громадян, впевнених у своїй неспроможності контролювати владу, зросла більше ніж удвічі (з 27,6 % у 2006 до 69,4 % у 2009 році) [19; 20].

Негативною тенденцією є також збільшення частки громадян, які заперечують необхідність своєї участі у політичному житті. Якщо 2008 року на користь політичної участі висловилось 58,5 % опитаних, то 2009 року думку, що люди повинні брати активнішу участь у політичному житті та поточних державних справах, поділяло вже 52,9 % респондентів. Протилежної думки дотримувались, відповідно, 18,6 % та 20,6 % опитаних [15, с. 58].

Тривожним показником, що характеризує нинішній стан політичної культури українського суспільства, є цілковите знецінення моральних засад [3, с. 19 - 20], ознаки вакууму суспільної відповідальності. За

даними соціологічних досліджень, 60 % населення не відчуває особистої відповідальності за стан справ у країні або навіть у своєму населеному пункті, а 10 % опитаних важко визначитися з цим питанням [13].

Низька суспільна відповідальність є серйозною проблемою, що стає на заваді нормальному розвитку демократичного суспільства, адже його ефективність прямо залежить від відповідальної самоорганізації громадян, їх здатності ухвалювати консенсусні рішення. Ситуація погіршується через те, що в країні не існує реального та дійового верховенства права, через системну безвідповідальність політичної еліти, що призводить до поступового унормування безвідповідальності на рівні повсякденних практик, а також до ще більшого дистанціювання громадян від політики, до загальної правової девіації, поширення в суспільстві настроїв апатії, песимізму та цинізму на тлі стійких патерналістських настановлень широких верств населення.

Рівень політичної компетентності населення, без якої неможлива реальна відповідальність громадян за стан суспільних справ та їх активна участь у політиці, теж поки що залишається невисоким. На цей час його показник в Україні удвічі нижчий, ніж в суспільствах з усталеними демократичними традиціями. Так, з судженням „Я розумію, що треба робити, аби мій голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми”, що є загально визнаним індикатором, за допомогою якого вимірюють рівень політичної компетентності громадян, в Україні погодились 14,9 % респондентів, тоді як в країнах ЄС знають, що робити, аби їх голос було почуто, 34 % опитаних [15, с. 58].

Такий стан політичної свідомості зумовлює низьку політичну та громадську активність населення. Українці досить охоче беруть участь у виборах представницької влади, проте інші форми політичної участі, що передбачають самодіяльність, самоорганізацію та самоврядування, залишаються малорозвиненими.

Попри суттєве зростання в останні роки кількості зареєстрованих в Україні політичних партій і громадських організацій, ступінь залучення до їх діяльності громадян залишається стабільно низьким. Переважна кількість українців (83,3 %) не належать до жодної з громадських та політичних організацій чи рухів, при цьому з 2004 року цей показник істотно не змінився. 2010 року кількість громадян – членів політичних партій, становила близько 5 % [9].

Невисоким залишається й рівень довіри населення до інститутів громадянського суспільства. Нині громадським організаціям довіряє лише третина українців (34,6 %), політичним партіям — 23,9 % [9]. Загалом за останні десять років рівень довіри до громадських організацій коливався у межах від 20,6 % до 36,6 %, а позитивний рейтинг політичних партій не перевищував 24,1 % [18].

Українці не вірять у здатність політичних партій реально представляти їх інтереси. Майже половина населення (40,4 %) не вірить, що партії

репрезентують інтереси певних соціальних груп та підтримують постійні зв'язки з ними. Переважна більшість людей (74 %) впевнена, що партії цікавляться лише забезпеченням свого представництва в органах влади, що вони хоч і декларують захист тих чи інших прошарків населення, але насправді реально захищають інтереси дуже вузького кола осіб, наближених до їх керівництва [9].

Сьогодні третина українців не бачить серед теперішніх політичних партій і рухів таких, яким можна довірити владу. Наслідком помірковано-негативного ставлення до партій є й те, що майже половина громадян (46,6 %) виступає проти багатопартійної системи, котра є однією з ознак демократичного політичного розвитку країни [13]. На думку соціологів, малоефективна діяльність українських політичних партій викликає невдоволення розвитком демократії в країні, яке висловлює половина населення [13].

Низький рівень довіри до політичних партій, брак у них стабільної соціальної бази, заперечення більшістю громадян потреби у багатопартійній системі – це закономірний наслідок невідповідності партій, що діють в Україні, та й всієї партійної системи потребам суспільства, надзвичайно високого рівня політичної корупції, брак ефективної постійної комунікації партій з виборцями, загальної політичної індиферентності, а також недостатньої структурованості соціуму, несформованості міцного прошарку середнього класу.

Поки що не забезпечується повноцінна участь громадян в управлінні державними справами і через інституційні механізми взаємодії влади з інститутами громадянського суспільства. Громадські ради при органах виконавчої влади функціонують недостатньо ефективно. При значній частині центральних і місцевих органів влади вони взагалі не були створені або ж існують суто формально: так, протягом 2009 року лише близько 50 % громадських рад при органах виконавчої влади регулярно проводили свої засідання [10].

В останні п'ять років відзначалася тенденція до зростання кількості протестних акцій, що теж є об'єктивним показником політичної участі. Хоча значна частина цих заходів і мала неконвенційний характер [16], зростання рівня суспільної активності свідчить про позитивні зміни у політичній свідомості громадян, поступове усвідомлення ними свого права впливати на дії влади.

Отже громадянське суспільство в Україні поки що не набуло належного розвитку, щоб стати суб'єктом суспільних перетворень. Політичні партії та громадські організації ще не можуть концентрувати політичний потенціал суспільства, забезпечувати представництво та гармонізацію інтересів суспільних груп. Зберігається й виразно персоналізований характер політичного життя: голосуючи на виборах, більшість українців віддає перевагу не політичним платформам партій, а їх лідерам [5, с. 29].

Відмінності регіонального, етнічного, релігійного, соціального та іншого характеру, що спостерігаються в українському суспільстві, ускладнюють формування спільних ціннісних орієнтацій, створюють підґрунтя для конфліктів. Серед усіх цих чинників регіональні відмінності спричиняють найбільшу поляризацію [4, с. 193 - 195]. Домінування протилежних різновидів соціокультурної ідентифікації у різних регіонах України - пасивного, з високими патерналістськими очікуваннями на Півдні та Сході України та більш активного, орієнтованого на індивідуальне господарювання і підприємництво, на Заході заважає формуванню спільного культурного простору, ускладнює конструювання консенсусу щодо фундаментальних цінностей.

Різниця у політичній культурі різних регіонів України зумовлює міжрегіональну диференціацію політико-електоральної поведінки громадян, яка за роки незалежності не тільки не зменшилася, а й дещо зросла [1]. Аналіз результатів національних виборів з 1994 по 2010 рік засвідчив збереження загальної тенденції до розподілу електоральної підтримки громадян за регіональною ознакою. Небезпека збереження такої географії електорального поділу полягає в тому, що за результатами президентських виборів у цілих регіонів може з'явитися відчуття таких, що програли, що не сприятиме загальнонаціональній консолідації. За умови збереження тенденції до концентрації партійної системи виникає ймовірність повторення аналогічної ситуації і при проведенні парламентських виборів.

Серед усіх чинників політичної диференціації регіонів України найістотнішими є геополітичні та мовно-культурні орієнтації. У цих двох сферах розбіжності між регіонами дуже значні. Так, у західних областях переважно українською розмовляють на 81,5% - 85% більше, ніж у Донбасі, а в Донбасі російською — на 75% більше, ніж на Заході України. Різниця у ставленні громадян цих регіонів до статусу російської мови як другої державної складає близько 70%. Значно (близько 60%) відрізняється і ставлення жителів різних регіонів до приєднання України до союзу Росії та Білорусі; в останні роки посилилась міжрегіональна диференціація у ставленні до вступу України до НАТО [1].

Чинником посилення регіональної поляризації суспільних настроїв, або, в ширшому плані, політичної дестабілізації, є використання регіональних відмінностей у політичному дискурсі під час виборчих кампаній. Штучне загострення питань мовної політики, міжконфесійних відносин, зовнішньополітичного курсу держави, що останнім часом активно використовують різні політичні сили під час виборів, лише поглиблює розбіжності, що існують в українському суспільстві.

Попри суттєву різницю у геополітичних та мовно-культурних орієнтаціях громадян різних регіонів, їх соціально-економічні преференції значно не відрізняються [1]. Особливо це стосується ставлення громадян до соціально-економічної ситуації в країні. Більшість громадян в усіх

регіонах негативно оцінює поточну соціально-економічну ситуацію. При цьому за роки економічної кризи, яка призвела до різкого зниження рівня і якості життя переважної більшості населення, невдоволення громадян економічною ситуацією в країні та умовами свого життя зросло. 2010 року як дуже погану ситуацію оцінили 19,0 % українців, як погану - 55,9 % (2008 року такі оцінки дали, відповідно, 15,3 % і 44,8 % опитаних), більше половини опитаних (59,1 %, що на 20 % більше, ніж 2008 року) відзначили погіршення за останній рік матеріальних умов життя своїх родин. Рівень життя українців низький - 96,3 % населення витрачають усі наявні кошти для виживання, що не дозволяє їм робити заощадження. Найбільш значущими в українському суспільстві є саме загрози економічного характеру (84,2 % опитаних бояться зростання цін, 80,1 % - безробіття, 73,8 % - невивлати зарплат і пенсій) [13].

Економічна криза та перманентна політична нестабільність, від якої в останні роки потерпали українці, посилили негативні тенденції в політичній культурі суспільства. Внаслідок серйозних економічних і соціальних проблем, спричинених кризою, в Україні підвищився рівень соціального песимізму, посилюються патерналістські настановлення. На початку минулого року переважна більшість українців (80 % опитаних) погодилася з тим, що країні потрібна сильна рука, а 36 % громадян заради стабілізації готові були погодитися з деякими обмеженнями громадянських свобод [12].

Слід відзначити, що існує безпосередній зв'язок між рівнем економічного розвитку країни та змінами в політичній культурі суспільства. Зарубіжні дослідники політичної культури встановили, що в індустріально розвинених країнах під впливом соціально-економічного розвитку відбувається перехід від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, які починають відігравати ключову роль у житті людей. Пріоритетними для них стають питання демократичної участі у прийнятті політичних рішень, у вирішенні проблем, що стосуються охорони довкілля, проблем соціальної справедливості тощо. Матеріалістичні ж цілі у політиці, такі як економічне зростання, стабільна економіка, боротьба з інфляцією, підтримання громадського порядку, обороноздатність, боротьба із злочинністю поступово відсуваються на другий план. У сфері політичної участі наголос зміщується з виборчих процедур на більш активні форми, що призводить до зміцнення демократії. Загалом демократія більш стабільна у країнах, де існують реальні умови, що дозволяють людям вважати свій рівень добробуту достатнім, бути задоволеними своїм життям та відчувати довіру одне до одного. Було встановлено також, що такі постматеріалістичні цінності, як задоволення життям та схильність довіряти одне одному безпосередньо включені до структури громадянської культури: „довіра до інших” визначає можливість об'єднання громадян в асоціації та групи за інтересами, без діяльності яких стає неможливою демократія, а „задоволення життям” багато в чому визначає ставлення

громадян до політичної системи в цілому [6, с. 207]. Таким чином, низький рівень життя населення, концентрація інтересів українського суспільства на проблемах виживання аж ніяк не сприяє розвитку інститутів демократії, становленню громадянської культури.

Отже нинішній стан політичної культури українського суспільства не відповідає вимогам партисипаторної демократії. Політична некомпетентність та апатія громадян є серйозною перешкодою на шляху до подальших демократичних перетворень в країні. Розвиток демократичної політичної культури, формування дієздатного громадянського суспільства вимагає, передусім, змін у політичній свідомості людей, утвердження в ній ключових демократичних принципів і цінностей. Досягти таких змін неможливо без створення ефективної системи громадянської освіти. Саме громадянська освіта, надаючи людям знання та вміння, необхідні для життя в демократичному суспільстві, здатна активізувати процеси політичної соціалізації, зміцнити громадянське суспільство. Втім, позитивні зміни у політичній свідомості і поведінці громадян неможливі й без поліпшення соціально-економічної ситуації в країні, розвитку механізмів самоорганізації та самоуправління населення, ефективного функціонування механізмів залучення громадян до державного управління, забезпечення відповідальності і звітності влади перед суспільством, утвердження принципу верховенства права.

Зважаючи на консервативність феномена політичної культури, складність і тривалість адаптації масової свідомості до нових політичних і соціальних цінностей, навряд чи можна очікувати кардинальних змін у політичній свідомості та поведінці українців у найближчій перспективі. У наступні кілька років зберігатимуться характерні для української політичної культури фрагментованість, амбівалентність політичних орієнтацій; стійкими залишатимуться притаманні їй традиції політичної індиферентності, етатизму та егалітаризму, домінуватиме патерналістське ставлення населення до держави.

У найближчому майбутньому не слід розраховувати й на вирішення проблеми політичного та соціокультурного розмежування регіонів. Її розв'язання потребує, передусім, досягнення національного консенсусу в мовному питанні та в питанні геополітичного вибору. Важливим кроком у цьому напрямі стало ухвалення влітку 2010 року Закону України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” [11]. Закріплення у законі позаблокового статусу держави сприятиме нівелюванню регіональних розбіжностей у питанні геополітичного вибору. Так само посприяла б консолідації українського суспільства відмова політичних сил від деструктивного використання цих питань у політичній боротьбі. Основою для суспільного консенсусу можуть бути матеріалістичні цінності (наголос на важливості фізичної та економічної безпеки людини), які домінують в усіх регіонах країни [14, с. 56]. Прагнення до істотного підвищення

добробуту громадян є, за висновками соціологів, чинником, який найбільше сприятиме консолідації суспільства [7, с. 68].

На відміну від традицій, цінностей і настановлень, які є компонентами політичної культури, що найменше піддаються трансформації, найближчим часом можна очікувати на певні зміни в суспільних настроях, які чутливо реагують на ті чи інші соціально-економічні й політичні події. Так, за умови збереження політичної стабільності, поліпшення економічної ситуації та, відповідно, із зростанням задоволення громадян умовами свого життя можливе послаблення песимістичних настроїв. Зниження інтенсивності політичної боротьби, як правило, теж призводить до зменшення інтересу населення до політики. В залежності від результатів реалізації державної політики в соціально-економічній сфері коливатимуться показники довіри до влади.

Девальвація цінностей демократії та посилення на тлі економічних негараздів і політичної нестабільності прагнень до „сильної державної влади” в українському суспільстві містить небезпеку легітимації авторитаризму. У випадку посилення тенденцій до концентрації та централізації влади, перетворення порядку на політичну цінність з виразною орієнтацією масової свідомості на сильного лідера, а не на закони, обов'язки чи відповідальність, як це сталося в Росії [8, с. 107 - 108], суспільство може віддати перевагу авторитарним моделям управління. Втім, дані соціологічних досліджень показали, що більшість українців, вже відчувши певні демократичні свободи, навряд чи погодиться ними пожертвувати заради стабільності [2, с. 448]. Незважаючи на невдоволення населення розвитком демократії в країні, прихильниками авторитарного політичного режиму є лише 3,9 % опитаних [17]. За умов такої амбівалентності суспільних настроїв автократична політична сила навряд чи зможе довго утриматися на владних позиціях. Тому при посиленні авторитарних тенденцій з боку влади, а також у випадку блокування владою механізмів вираження суспільного протесту конвенційного характеру, зростатиме ймовірність активізації використання громадянами неконвенційних форм політичної участі.

Література:

1. **Вишняк О.** Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992 - 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. - К.: Інститут соціології НАН України, 2008. - С. 331 - 342.
2. **Зоткін А.** Деполітизація чи політичний ескапізм? / А. Зоткін // Українське суспільство 1992 - 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. - К.: Інститут соціології НАН України, 2008. - С. 439 - 448.

3. **Нагорна Л.** Політична культура та культура політики: етичні аспекти / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. - 2009. - №6. - С. 14 - 24.
4. **Нагорна Л. П.** Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Нагорна Л. П. - К.: Стило, 1998. - 278 с.
5. **Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції (Доповідь Центру Разумкова) [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона — 2010. - №5 (116). - С. 2 - 33. - Режим доступу до журн.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD116_ukr.pdf**
6. **Пивнева Л.** Вехи формування концепції політичної культури в західній політичній думці / Л. Пивнева // Ойкумена. - 2009. - Вип. 6. - С. 197 - 210.
7. **Пивоваров Ю.** Чинники суспільно-політичної активності громадян України в дискурсі „розкол/розмежування” / Юрій Пивоваров // Політичний менеджмент. - 2009. - №4. - С. 61 - 70.
8. **Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. - К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. - 224 с.**
9. **Політичні партії і партійна система України очима громадян (Соціологічні дослідження) [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона — 2010. - №5 (116). - С. 58 - 84. - Режим доступу до журн.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD116_ukr.pdf**
10. **Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД „Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації”) / Укладач А. В. Єрмолаєв. - К.: НІСД, 2010. - 128 с.**
11. **Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України № 2411-VI - вр, від 01.07.2010 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>**
12. **Протестні настрої. Січень - 2009 [Електронний ресурс]: дослідження громадської думки / Research&Branding Group, 20 - 30 січня 2009 року / УНІАН, 02 лютого, 2009 року. - Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-298888.htm>**
13. **Результати щорічного соціологічного моніторингу „Українське суспільство - 2010” [Електронний ресурс]: соціологічне опитування / Інститут соціології НАН України, 2010. - Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute/pdp.php>**
14. **Татаренко Т.** Регіональний чинник у формуванні політичної ідентичності / Тетяна Татаренко // Політичний менеджмент. - 2009. - №4. - С. 51 - 60.
15. **Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична залученість: [інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш]. - К., 2009. - 66 с.**

16. Україна в 2005 - 2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: [монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана]. - К.: НІСД, 2009. - 655 с.

17. Українське суспільство 1992 - 2009. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. - К.: Інститут соціології НАН України, 2009. - 656 с.

18. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001 - 2009) [Електроний ресурс]: соціологічне опитування / Центр Разумкова, 2009. - Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81

19. Яким чином протягом минулого року змінилася спроможність громадян впливати на дії влади? (динаміка, 2006 - 2008) [Електроний ресурс]: соціологічне опитування / Центр Разумкова, 2008. - Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=187

20. Якою мірою Ви впливаєте на владу? [Електроний ресурс]: соціологічне опитування / Центр Разумкова, 2009. - Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=441